

PORTÁL V ZÁBOŘÍ NAD LABEM^{*)}

MILADA RADOVÁ - ŠTIKOVÁ

Obr. 1: Zábore nad Labem, portál kostela sv. Prokopa v roce 1953 (všechny snímky z archivu autorky).

Románský portál kostela sv. Prokopa v Zábore nad Labem (okres Kutná Hora) se bude restaurovat. Je to příležitost seznámit se s jeho vztahem k ostatní stavbě a znovu se podívat stavebně-historické rozpornosti, která se na celém kostele vyskytuje. Většinou je známo, že kostel se skládá ze dvou časově, výtvarně i funkčně rozdílných částí. Obě však nesou románské slohové znaky. Do dnešní podoby je sjednotila barokní úprava. Je příznačné, že portál – i když ostatní románské části v jeho sousedství byly mladší úpravou zakryty – byl respektován pro svou udivující ozdobnost a zdůrazněn jako vstup. Zmíněný portál ze třetí čtvrtiny 12. století je součástí předsíně, která byla ze západní strany dodatečně připojena k patrové stavbě zděné z kamenných kvádrů. Vznik předsíně se dosud klade do druhé poloviny 12. století.¹⁾

*) V článku předložená hypotéza byla přednesena na konferenci Dějiny staveb v Nečtinách, 13. dubna 2003. K jejímu otisknutí před vydáním připravovaného sborníku přistupuji s tím, aby mohla být vzata v úvahu v koncepci již započatého průzkumu.

Obr. 2: Zábore nad Labem, jižní stěna předsíně kostela s odhaleným sloupkem arkády v roce 1971.

Tři stěny přístavby zesiluje a ztužuje systém barokních arkád s portálem a okny ve vpadlých polích. Rytmiizaci arkádami dotvářejí lizény. Románský portál je sevřen mezi dvěma lizénami středně vzdálenými od sebe 3,70 m. Tyto lizény přikrývají místo, kde by měl být sběh krajní archivoly portálu do předsazeného románského sloupku, který se oprávněně ve skladbě portálu předpokládá. Sotva bude však v masivu zdiva lizény zachován. Portál nemá půlkruhovou výplň tympanonu. Překvapuje značnou výškou usazení patek sloupků od prahu, neumělostí a materiálovou růzností vyzdění postamentů pod sloupky. Portál sám, asi 1,30 m hluboký, byl osazen do poměrně tenké zdi, přičemž z vnitřní strany nezbyl už zděný masiv na obvyklý vstupní výklenek. Portál totiž na rubu své kamenné skladby přechází bezprostředně po obou stranách do sloupových hlavic zazděných arkád. Ty končí vždy románským sloupem zapuštěným

1) Zejména dvě práce na toto téma: A. Merhautová-Livorová, Význam zábořské kaple, Umění 20, 1972; též, Stavební historie zábořského kostela, Památková péče 3, 1972.

Obr. 3: Záboří nad Labem, arkáda předsíně v interiéru.

Obr. 4: Záboří nad Labem, barokní úprava arkády na okno.

těným do vydlabaných kapes svislého ostění. Existenci sloupových arkád ukázaly sondy provedené koncem šedesátých let 20. století. Kratší dvě strany přistavěné předsíně, jižní a severní, vykazují v sondách zbytky trojdílných románských arkád. Parapet arkád vstupního západního průčelí nad terénem je dnes sotva dva metry. Výška arkád je 3,70 m. Horní část obou k portálu nejbližších arkád je

využita pro půlkruhově, románským obloukem završená barokní okna. Jejich svislá ostění jsou tvořena horní polovicí románských sloupů s poškozenými hlavicemi částečně zapuštěnými do vydlabaných kapes. Spodek arkády se sloupy a patkami je zaplněn barokní neuspořádanou zedivkou skrytou pod omítkou, dosud částečně otevřenou již zmíněnými sondami.

V souvislosti s nimi byla předsíň nově interpretována,²⁾ naposled v roce 2001, kdy byla podána v modelu celé románské stavby na výstavě Deset století architektury na Pražském hradě. V katalogu výstavy je pak

uvedeno, v témž smyslu, v jakém již od roku 1972 několikrát publikováno, že „zanedlouho po dokončení dvoupatrové kaple byla přistavěna předsíň“.

Tento názor nesdílím, protože pochybuji o původnosti předsíně a její existenci v období románském. Vede k tomu zejména nevěrohodnost skladby architektonických prvků předsíně a rozpor mezi nekvalitním stavebním provedením celku a umělecky vysoce hodnotnou úrovní architektonických detailů. Šířka souměrně přistavované předsíně se nepřizpůsobila širce starší stavby, ale přesahuje ji půdorysně na každé straně o dva metry.

Problematika dvoupatrové kaple v Záboří a její představení románské předsíně je ještě složitější tím, že světové strany jsou v dosavadních úvahách chybné a na uveřejněném plánu z roku 1970 neoznačené. Předpokládaná apsida dvoupatrové kaple by tedy nebyla na východě, ale spíše na jihu objektu. Správnou orientaci uvádějí materiály Státního památkového úřadu v roce 1933 a správně je pochopila i doba barokní, stavící hlavní oltář ke zdi, která obsahuje ve své tloušťce schodiště do patra. Oltář je proti ose portálu na východní straně.

Omezují se v tomto příspěvku na portál, jehož výškové umístění a zavázáním do bočního zdiva je řemeslně neúměrné samému jeho uměleckému provedení. Těžko by tak lehká konstrukce předsíně, skládající se z románských sloupových arkád a mezi ně vsazeného románského portálu, přestála od konce 12. století násilná i přirozená poškození a dočkala se až výrazné barokní úpravy. V barokní době byly zdi předsíně, jak bylo již zmíněno, zpevněny slepými arkádami s lizénami nejen vně, ale i uvnitř. Předsíň byla zaklenuta klenbou do pasů, jejíž čelní oblouky jsou ve stopách na zdech patrné. Klenba byla snad ještě v 18. století nejspíš kvůli tomu, že způsobovala statické narušení předsíně, odstraněna. Točité vřetenové schodiště zpřístupňuje západní varhanní kruchtu, představenou na dvou sloupech a dvou polosloupech při zdi, těsně za portálem. Zed' je zde toliko na cihlu tlustá.

Přesto, že kvůli větší stručnosti a stavebně historické složitosti starší části kostela zůstávám jen u problematiky portálu, musím upozornit na jednu stavební fázi týkající se

2) A. Merhautová-Livorová, o. c. v pozn. 1.

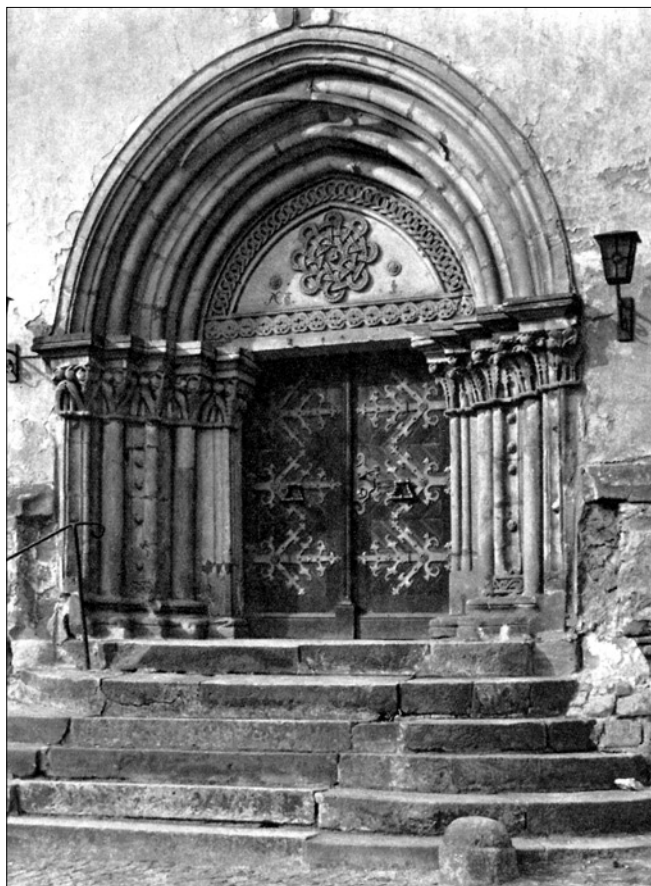

Obr. 5: Olbín u Vratislavi, portál z poslední čtvrtiny 12. století vedoucí z křížové chodby do benediktinského kostela sv. Vincence. V roce 1546 přemístěn na gotický cihelný kostel Maří Magdaleny ve Vratislavi.

celku a dosud sotva dotčenou, spíš přehlíženou – období 16. století. Již badatelům 20. století bylo známo, že dva sloupky čtyřsloupového zaklenutého prostoru přízemí dvoupátrové stavby mají tvar tzv. románské renesance, napodobující zejména v 16. století tvar sloupů románských. Z toho plyne vzhledem k jejich umístění a podpěrné funkci, že v tomto období došlo k podstatné přestavbě a opravě, i když ji písemné zprávy nezachycují. Ať šlo jen o výměnu sloupů nebo o zavedení zcela jiné prostorové koncepce s důsledky v patře, ukazuje to na nezanedbatelnou stavební činnost.

Šestnácté století bylo ve střední Evropě následkem reformace obdobím, kdy klášterní stavby byly sekularizovány, světsky využívány a také rozebírány. Jejich části, ty pozoruhodné, mohly být znovu užity. Za příklad stojí zrušené benediktinské opatství na ostrově Olbině u Vratislavi ve Slezsku, jehož románský kamenný portál vedoucí kdysi z křížové chodby do kostela sv. Vincence byl vyjmut, přenesen a v roce 1546 umístěn jako boční portál gotického cihelného kostela Maří Magdaleny ve Vratislavi. Odstraněny, ale nezničené byly předsazené sloupky a lvi z portálu a půlkruhová výplň v jeho nadpraží (obr. 5).

Jiný příklad: Městský kostel v Nossen v Horním Sasku je renesanční stavba z roku 1565, jejíž věž zdobí dva románské portály pocházející z nedalekého cisterciáckého kláštera Altzella. Jeden z kapitulní síně, druhý z letního refektáře. Po sekularizaci kláštera roku 1540 došlo, podobně jako při Vratislavi, k systematickému boření kláštera Altzella, počínaje klauzurou (obr. 6).

Obr. 6: Altzella, portál z letního refektáře cisterciáckého kláštera z doby okolo roku 1220. Roku 1565 přemístěn do věže městského kostela v Nossen v Horním Sasku.

Z kláštera Neuwerk u města Halle nad Sálou byly odejmuty pro stavbu arcibiskupské residence Moritzburg v Halle po roce 1533 románské sloupky a portál.

Uplatňuje se tu v 16. století zřetelně obecný sklon využívat zrušené klášterní stavby jako zdroj stavebního materiálu. Přidružuje se k tomu i obdiv ke staré práci, k ozdobnosti a k umění starých kameníků.

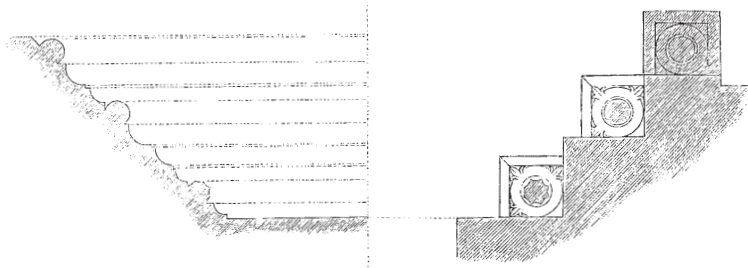
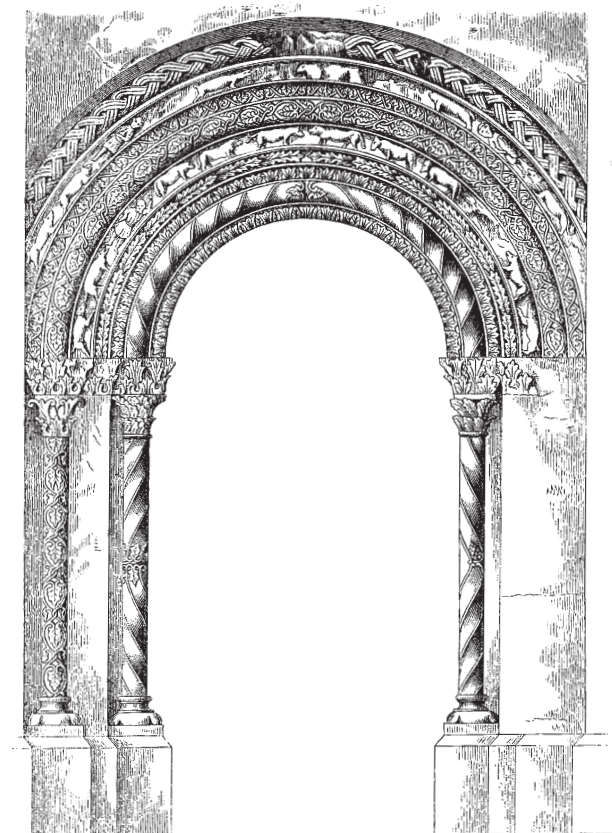
K uváděným případům mimočeským je třeba doplnit, že reformace a její důsledky sekularizace klášterů projevila se v sousedních zemích skoro sto let později než v českých zemích. Přesto rozebírání starých staveb a jejich využití k novým stavebním podnikům bylo současné a událo se převážně v 16. století. Na okraj této činnosti patří i rozebrání starých kamenických děl, hlavně portálů a jejich přesouvání v rámci téže stavby. Uvedme portál ve Freibergu v Sasku, ve Zhořelci v Lužici a podle zjištění J. Žižky a P. Chotěbora v Klášteře Hradiště nad Jizerou.

Není tudíž divu, že nevěrohodnost románské skladby předsíně kostela v Záboří vedla k podobně motivovaným úvahám již před mnohými lety.³⁾

Patrové, kamenné stavbě na terénní hraně blízko ústí řeky Doubravy do Labe byla představena, nejspíše navazující na bývalý vstup, předsíň. Původní tvar portálu je neznámý; nový ozdobný portál byl zamontován do nově sestavené arkádové stěny.

Místo zvané Záboří, kolem poloviny 16. století příslušné k panství zehušickému, bylo v té době v rukou šlechti-

3) M. Radová-Štiková, *Předrománská a románská architektura středoevropského kraje*, Praha 1983, s. 14 a 24.

Obr. 7: Záboří nad Labem, portál v roce 1871 (reprodukce z: B. Grueber, *Die Kunst des Mittelalters in Böhmen*, Prag 1871, s. 64).

ců Žerotínů a od roku 1564 pánů z Donína.⁴⁾ Nalézalo se na samé hranici východně rozloženého panství pernštejnského, které krátce před tím vstřebalo do sebe statky zničeného kláštera opatovického. Jeho poslední opat dožil již mimo Opatovice roku 1535. Pro hypotézu o původu portálu a jiných stavebních částí se zdá být opatovický klášter možným dodavatelem. Transport stavebního kamene mohl se dít způsobem pro kámen nejvhodnějším, vodní cestou po Labi nebo dokonce i Opatovickým kanálem. Toto pernštejnské vodní dílo z roku 1513, využívající v délce 32 km ohbí Labe, začínalo v Opatovicích a ústilo nad Zábořím u Řečan do Labe.

O opatovickém klášteře je zmínka, že jeho stavebního materiálu bylo využito na stavbu zámku v Libišanech. Také v nedalekém kostele v Osicích má být ne jeden tesaný kus a v bráně v Pardubicích byla zazděna hlavice.⁵⁾

Obr. 8: Odlitek pravého ostění portálu ze Záboří nad Labem (uloženého v Lapidariu Národního muzea v Praze).

4) A. Sedláček, *Místopisný slovník historický království českého*, Praha 1910.

5) J. Sakař, *Dějiny Pardubic nad Labem*,

Bohaté zpracování palmet a akantových listů uplatněných na hlavicích, římsách a archivoltech portálu v Zábři je ve studiích o přemyslovském a biskupském paláci při olomouckém dómu srovnáváno s dekorem tamějších románských sdružených oken z let 1141–1151. Vtírá se pak otázka, zdali klášterní komunita benediktinů, přesunutých roku 1151 z Hradiska u Olomouce do Opatovic, nepřivedla sebou kameníky uvolněné z právě dokončené stavby biskupského paláce. Část jich se uplatnila na biskupském hradu Melice. Lze v tom vidět dokonce výsledek připravovaného zásahu biskupa Jindřicha Zdíka († 1150), který o přemístění benediktinů z Hradiska usiloval. Pak by příchod mnichů a kameníků z Olomouce byl pro započatou stavbu kláštera v Opatovicích posilou, jakýmsi vyrovnáním hodným diplomatického myšlení Jindřicha Zdíka. Vznik hradišsko-opatovických análů v době 1151–1158 je pak dokladem těsného spojení obou komunit v Opatovicích.

Obrázek, který byl zde načrtnut, má již vzhledem k tomu, že architektura zmizelého kláštera v Opatovicích není známa, hypotetický charakter. Síla dalších argumentů, historických, architektonických, archeologických a petrografických by tento náčrt zpřesnila či zavrhl.⁶⁾

V Jiráskových Starých pověstech českých, v pověsti o opatovickém pokladu, je tímto spisovatelem – historikem zmíněn jeden portál v opatovickém klášteře následující větou: „*Opat zamířil k portálu plném nádherných pasů kamenných zdobených bohatou řezbou lupenů, listů a podivné zvěře...*“ Popis

díl IV., Pardubice 1926.

6) Nabízí se však i jiná verze, co se týče původu portálu v Zábři – románský klášter v Sedlci u Kutné Hory.

Jeho románská architektura není rovněž známa. Toliko existence románské kaple v barokním přestrojení byla zjištěna Petrem Mackem (Zprávy památkové péče, LVI 1–2/1996, Románský sakrální objekt v areálu bývalého cisterckého kláštera v Sedlci u Kutné Hory, s. 8–9). Ostatní románské stavby včetně kostela s případnou předsíní, byly patrně odstraněny, aby uvolnily místo rozsáhlé stavbě klášterního chrámu typu francouzské katedrály. K odklizení a transportu vybraných románských architektonických částí mohlo dojít postupně, jak od konce 13. století, kdy stavba byla začata, tak později. Případný přesun stavebního materiálu a ozdobných architektonických prvků do Zábři nelze v této hypotéze vyloučit, již vzhledem ke vztahům, jaké měl dávný majitel Zábři, jako jeho zakladatel, k sedleckému klášteru. Roku 1301 připadlo Zábři odkazem klášteru.

Obr. 9: Pravé ostění portálu kostela sv. Prokopa v Zábři (viz obr. 8).

by sice odpovídal zábořskému portálu, ale nemůže být dokladem sledovaných vztahů. V době, kdy tuto pověst Alois Jirásek dopsal – Pověsti vyšly roku 1894 – připravoval se portál v Zábři k opravě, probíhající pak v letech 1895–1896, a k vytvoření odlitku v roce 1898.

Sádrový patinovaný odlitek byl pořizován pro výstavu Architektury a inženýrství. V roce 1905 byl odlitek instalován v lapidariu Národního muzea, kde je dodnes. Srovnáváním originálu s odlitkem, který by měl znamenat jeho stav v devadesátých letech 19. století, zjišťujeme, že vnitřní archivolta, k nerozeznání na líci (nikoliv v podhledu) zvětralá, a proto již v době barokní přikrytá zazdívkou, nebyla odlita. Sousedící s ní archivolta je také zvětralá, ale vykazuje přesto výběhy akantových listů a zbytky kulovitých tvarů. Originál byl restaurován až na dva malé zachované úseky s kulovitými tvary tak, že byla zcela bez vazby na starý stav vy-

tvorena palmetová výzdoba téhož tvaru a provedení jaké má archivolta největší, krajní. Odlietek naproti tomu ukazuje, pokud se týče této části, stav více jak před sto lety, který je původní (obr. 8 a 9).

Odchylek odlitku a originálu koncem 19. století restaurovaného je více: hlavice sloupků v ostění na originálu a sloupků na odlitku nejsou ve stejném pořadí. Podle přiložené ilustrace (obr. 7) z roku 1871 jsou zachovány jen tři sloupky, čtvrtý byl později doplněn podle tvaru na protější levé straně. Vzhledem ke způsobu sestavování odlitků je nejvýš pravděpodobné, že došlo k záměně a že sloupek s točitě žlábkovaným dřikem a s hlavici jakoby sfoukanými listy v Záboří nemá odpovídající tvar na odlitku v odpovídajícím místě.

Původní koncepce portálu, jak bylo již vpředu připomenuto, počítala ještě s dvojicí předstoupných sloupků, jejichž rovněž předstoupná archivolta zdobená pletencí se zachovala.

K umělecko-historickému hodnocení pro svou výjimečnost často publikovaného portálu v Záboří je možné ještě zdůraznit, že vnitřní sloupové hlavice představují tvary v románské Evropě velmi vzácné, zato běžné na křesťanském východě. Jsou to ony dvě původní hlavice s jakoby sfoukanými listy. Mají své nejstarší předchůdce v 5. století ve starokřesťanské Syrii a v Byzanci.⁷⁾ Jen v Itálii se posléze objevují tam, kde se projevil byzantský vliv. Potvrzuje to víc než ostatní hlavice a archivoly portálu v Záboří, že byzantské popudy k nám byly prostředkovány přes italské prostředí.⁸⁾

7) W. von Alten, *Geschichte des christlichen Kapitels*, München, Delphin Verlag, 1913. H. W. Beyer, *Der syrische Kirchenbau*, Berlin 1925.

8) Před odevzdáním článku seznámila jsem se s novou prací K. Benešovské na téma Záboří. Je obsáhlejší než byla zmíněná práce doplněná modelem pro výstavu Deset století architektury na pražském Hradě v roce 2001. K. Benešovská, *Záboří a Olomouc: vandrující umělci, skicáře, kopie, vzorníky a úloha uvědomělých stavebníků*, Pro Arte (počet Ivo Hlobila), Artefactum 2002.

PORTAL IN ZÁBOŘÍ NAD LABEM (AN DER ELBE)

Die Autorin erinnert die Leser kurz an den mehr als hundertfünfzig Jahre lang bewunderten und untersuchten Bau der Kirche in Záboří nad Labem, deren romanisches Portal, in Böhmen das überhaupt reichste, restauriert werden muss. Der unübliche Bau erweckt Zweifel über die Richtigkeit der bisherigen Auslegung der Entstehung des jüngeren Teiles der Kirche, der das behandelte Portal beinhaltet. Zu der Bezweiflung führte der Widerspruch zwischen der nicht guten bauhandwerklichen Durchführung des Anbaues und dem künstlerisch hohen Niveau der romanischen Details. Mit Hilfe der Beispiele aus den im 16. Jahrhundert säkularisierten Klosterbauten und der Ausnutzung ihrer guten Architekturglieder, besonders Portale, auf einem anderen Platz, wurde die Möglichkeit des ähnlichen Verfahrens in Záboří ausgesprochen. Als einen möglichen Lieferer des Baustoffes und der architektonischen Details hat die Autorin das Kloster in Opatovice, aufwärts der Elbe, bezeichnet. Es wurde schon im 15. Jahrhundert sehr vernichtet und nie wieder erneuert. Das Kloster verschwand heutzutage von der Erdoberfläche. Es sind nur Erwähnungen über die zerstreuten Teile in den Bauten in der breiten Umgebung, die arm an Baustein ist, geblieben.

Auf Grund der gleichlautenden Ansichten an die künstlerische Verwandtschaft einiger romanischen Kapitelle des Bischofspalastes in Olomouc/Olmütz mit den Kapitellen des Portals in Záboří, sind historische Beziehungen Olomouc-Opatovice, die in der Mitte des 12. Jahrhunderts eine breitere kulturelle Verbindung bestätigen, in den Vordergrund hervorgetreten. Historische Beziehungen hat Záboří wohl auch zu dem Zisterzienserkloster in Sedlec bei Kutná Hora/Kuttenberg gehabt. Beide Hypothesen wurden auf der Idee der Klosterherkunft der Architekturglieder gebaut, aus denen in Záboří, viel später als bisher angeführt wurde, der Anbau der Vorhalle mit dem Portal erbaut wurde. Für die beabsichtigte Restaurierung des Portals ist es nötig auch seinen, in den Jahren 1895- 96 angeschafften, Abguss und den Grad der Zuverlässigkeit

seiner Aussage kennenzulernen. Für die Bewertung der Einzigartigkeit des Portals hat die Autorin aus den antikisierenden Elementen eine besondere Verzierungsform hervorgehoben: ein Kapitell mit „anscheinend windbewegten Akanthusblättern“. Sie signalisieren nämlich ausgeprägt die Belehrung auf den syrisch-byzantinischen „seitwärts sich umschlagenden, wie vom Winde bewegten Blättern“ des 5. – 6. Jahrhunderts, die dann auf den süd- und norditalienischen, von der byzantinischen Kunst berührten Beispielen, verwendet wurden (Ravenna, Venedig).

ABBILDUNGEN:

Abb. 1: Záboří nad Labem, Portal der Kirche des hl. Prokopius im Jahre 1953.

Abb. 2: Záboří n. Labem, Südwand der Vorhalle mit der entdeckten Säule der Arkade im Jahre 1971.

Abb. 3: Záboří n. Labem, Arkade der Vorhalle im Interieur.

Abb. 4: Záboří n. Labem, barocke Herrichtung der Arkade zum Fenster.

Abb. 5: Olbin bei Breslau. Portal aus dem letzten Drittel des 12. Jahrhunderts, das von dem Kreuzgang in die Benediktinerkirche des hl. Vincentius führt. Im Jahre 1546 wurde das Portal in die gotische Backsteinkirche der hl. Maria Magdalena in Breslau versetzt.

Abb. 6: Portal aus dem Sommerrefektorium des Zisterzienserklosters in Altzella aus der Zeit um 1220. Im Jahre 1565 wurde das Portal in den Turm der Stadtkirche in Nossen in Obersachsen versetzt.

Abb. 7: Záboří n. Labem, Portal im Jahre 1871 (aus dem Buch von B. Grube, *Die Kunst des Mittelalters in Böhmen*, Prag 1871, S. 64).

Abb. 8: Lapidarium des Nationalmuseums in Prag. Abguss des Portals in Záboří n. Labem.

Abb. 9: Rechtes Gewände des Portals der Kirche des hl. Prokopius in Záboří.

(Übersetzung J. Kroupová)